

EDİGEY DESTANINDA HAYVANLARIN FONKSİYONLARI

Ramilya Yarullina YILDIRIM*Çetin Yıldız**

ÖZET

Toplumlar, anlatı geleneklerini oluştururken çevrelerinde olup biten ve kendilerini etkileyen bütün olay ve unsurları kullanmıştır. Bu unsurlardan biri de doğanın vazgeçilmez parçası olan hayvanlardır. Son yüzyılın modern yaşam alanlarını dâhil etmezsek, insanların yaşamlarında önemli rolleri ve işlevleri olan hayvanlar gündelik yaşamın vazgeçilmez parçası oldukları gibi insanların rüyalarının, hayallerinin, gelecek kurgularının da önemli öğelerinden biri idi.

Bu çalışmada öncelikle Tatar edebiyatında önemli bir yere sahip olan Edigey destanı üzerinde durulmuştur. Daha sonra bu destandaki önemli unsurlardan olan hayvanların temsil ettiği değerler, teşbih ve kinaye unsuru olarak kullanımlarından yola çıkılarak tespit edilmiştir. Son olarak Edigey destanında hayvanların, metnin kurgusunda üstlendikleri işlevler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edigey Destanı, Hayvanlar, İşlev

FUNCTIONS OF ANIMALS IN EDİGEY EPIC

ABSTRACT

When communities created the traditional narratives, they use all the events and components which happen around and affect them. One of these components is animals which is the indispensable part of nature. Except the last century's modern life areas, animals were indispensable part of everyday life. Also animals were one of the important components of people's dreams, imaginations and future fictions.

In this study firstly focused on the Edigey Epic that is important in Tartar literature. Then the values which are represented by the animals in Edigey epic determined. Finally discussed the functions of animals in Edigey epic

Key Words: Edigey Epic, Animals, Function

Mitler, masallar, efsaneler, destanlar gibi halk anlatılarında hayvanlar, üzerinde önemle durulan unsurlardandır. Kimi zaman kahramanla özdeşleştirilen ve onun tamamlayıcısı olan hayvanlar bazen de benzetme unsuru olarak kullanılır. Bunların dışında, Edigey destanında olduğu gibi hayvanlar, olayların başlamasını veya yeni olay halkalarının oluşmasını sağlayan işlevsel öğeler olarak da kullanılmaktadır. Hayvanların bazı belirgin özellikleri, onları insanların düşünce ve his dünyalarında önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum toplumlarda bazı hayvanların gelenek, görenek ve inanç ögesi olmasına neden olmuştur. Söz gelimi; Türklerde, yakalanarak eğitilen ve semaya yükselebilen kartal tanrıya gönderilen elçi olarak kabul edilir. Benzer şekilde kurt, Türk ordularına zor durumlarda rehberlik ettiğinden ve Türklerin yok olmasını engelleyerek yeniden çoğalmalarına sebep olduğundan tanrıdan gelen elçi olarak düşünülmüştür (Ögel 1971: 20-21; Öztürk 2011: 79). Yirmi dört Oğuz boyunun kuş ongunlara sahip olması (Ögel 2010b: 29), kuşun sözlü, yazılı edebiyatta

* Doç.Dr. Ramilya Yarullina Yıldırım Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ramile@inbox.ru

** Çetin Yıldız, Adıyaman Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Doktora Öğrencisi

ruhu temsil etmesi¹ (Ögel 2010b: 29-30), güç ve kudreti temsil ettiğinden halı ve kilimlere dokunan koç boynuzları (Oğuz 2004: 396) bu duruma verilebilecek birkaç örnektir. Bunun dışında insanlar zamanla hayvan isimlerini insan ismi olarak kullanmışlardır. Türklerde bu durum VII. yüzyıldan itibaren başlamıştır² (Ögel 2010b: 63). İnsanların hayvan isimlerini özel isim olarak kullanmalarında iki maksat olabilir. Birincisi, ismini aldıkları hayvanın kendi atası olduğunu belirtmek (Roux 2011: 187); ikincisi ise, kişinin mücadele halinde olduğu tabiatı yenebilmesi için tabiatta gücü temsil eden hayvanların belirgin özelliklerini üzerinde toplamak içindir (Duymaz 2007: 55).

Genelde hayvanlara özgü uçmak, koşmak, yüzmek, güç, sezme duygusu gibi mükemmel yetenekler, insanların hayvanlardan isim ya da benzetme şekliyle kendilerine atfetmeye çalıştıkları özelliklerdendir.

Japon Mitolojisinde doğurganlık ibadetini sembolize eden İnarı (tilki) (Korkmaz 2010: 646), Hinduizm'in tanrısal varlıklarından olan ve beyaz bir at şeklinde yeryüzüne gelip kozmik dengesizliği gidereceğine inanılan Vişnu, başı fil şeklinde tasvir edilen Ganeşha (Aydın 2010: 70), 1979 devriminden öncesine kadar İran bayrağında bulunan güneşle birlikte aslan (Yıldırım 2008: 664), Hatti uygarlığında dini merasimler esnasında rahipler tarafından bir asa üzerinde taşınan geyik kütüğü (Alp 2005: 3) dünya halklarında hayvanların kültürel ve dini öğeler olduğuna dair verilebilecek örneklerdendir.

Halk anlatılarındaki her bir unsur halkın hayatından izler taşır. Türk destanlarında önemli öğelerden olan hayvanlar da, göçebe yaşam tarzını benimseyen ve hayvancılıkla uğraşan Türk topluluklarının günlük hayatında önemli bir yere sahipti. Geçmişteki Türkleri daha iyi anlamak; onların kültürel ve sosyal değerlerini oluştururken istifade ettikleri amilleri tespit ve tahlil etmek ile mümkündür. Edigey destanındaki hayvanların kullanımlarından yola çıkılarak hazırlanan bu çalışma, ilgili dönemde Türklerin dünyayı ve hayatı algılayışları hakkında çıkarımlarda bulunmak bakımından önemlidir.

1. Edigey Destanının Tatar Edebiyatındaki Yeri ve Özeti

Zengin bir destan geleneğine sahip olan Tatar halk edebiyatında Edigey destanı ayrı bir öneme sahiptir. Patriarkal dönemden feodalizme geçiş aşamasında yazılan bu destanda Tatar halkının millet olarak şekillenme süreci yansıtılmıştır. Edigey destanında Altın Ordu dönemindeki halkın yaşadığı sıkıntılar, onları bu sıkıntılardan kurtarmaya çalışan meşhur tarihi kahramanlar ve dönemin siyasi, felsefi düşünceleri yer almaktadır. Tatar halk edebiyatında Edigey destanı gibi tamamen nazımla yazılan ve 7000 satırdan oluşan hacimli başka bir eser yoktur. Destanın ismi olayların başkahramanı Kutlukaya oğlu Edigey/Edige'den gelmektedir. Türk dünyası destanlarının ortak bir özelliği olan, kahramanın olağanüstü niteliklere sahip bir şecereye sahip olması durumu bu destanda da mevcuttur. Edigey'in annesi bir peri kızıdır. Dedesi ise Baba Töklis isminde bir evliyadır (Kalafat 2003: 348).

Bu yadigâr Türk halklarının çoğunluğu için ortak bir mirastır ve genellikle Avrasya kıtasındaki Doğu Türkleri arasında yayılmıştır. Destanın dağılışı coğrafyasıyla da

¹ Ahmed Yesevi turna donuna, Hacı Bektaş Veli güvercin donuna, Abdal Musa geyik donuna bürünürdü.

² Alparslan, Satuk Buğra, Alp Er Tonga, Bay Bars vs. gibi. Tonga ve Bars kaplan manasına gelmektedir.

ilgilenen Alman bilim adamı Schmitz'in yazdığına göre, Kırım yarımadasının ve Kafkas dağlarının kuzeyinden Volga ve Ural nehirlerinin aşağı mecrasına, oradan da Batı Sibirya'ya ve Orta Asya'ya kadar yayılmış olan Edigey destanı; Tobol, Baraba ve Omsk Tatarları, Nogay ile göçebe yaşayan Özbek kavimleri arasından derlenerek yazıya aktarılmıştır (Schmitz 2004: 21). Bu toplulukların dışında, İ.Zakirova'nın da belirttiği gibi, bu destanın çok sayıdaki varyantı Kazak, Başkurt, Karakalpak, Türkmen ve Kırım Tatarlarında da tespit edilmiştir (Zakirova 2011: 219). Destanın farklı Türk topluluklarından toplanan varyantlarının V.Jirmunskiy, P.Melioranskiy, A.Samoyloviç, P.Falev gibi büyük oryantalistler tarafından incelenmiş olduğu Veliullina'nın çalışmasında belirtilmiştir (Велиуллина 2007: 6).

Edigey destanı ilk olarak 1820 yılında Grigory Spasskiy tarafından derlenip yazıya geçirilir ve yayınlanır. Bu çalışma Kazak varyantı üzerinedir. Edigey üzerine yapılan çalışmalardan en özgün olanlarından biri 1870 yılında Wilhelm Radloff tarafından Baraba ve Omsk Tatarları ile Teleüt ve Kırım Türklerinden derlenen varyantlardır. Bu derlemeden yaklaşık 70 sene sonra Hemit Yermi, Naki İsenbet ve S. Emirov Edigey destanı ile ilgili sözlü masal anlatmaları ve el yazması kalıntılarını kaydetmişlerdir. Yirmiden fazla varyantı bulunan bu destanın en geniş metni, N. İsenbet ve Nimet Hekim tarafından derlenmiş olanıdır (Sulti 1998: 16-64; Urmançı 2009: 84-89).

1930-1940 yıllarında destanın Tatar varyantını derleme ve yayına hazırlama çalışmaları yoğunlaştı. Ancak VKP (b) Merkez Komitesi 1944 yılında, Tataristan parti kurumlarının toplumdaki siyasi ve ideolojik çalışmalarının durumu ve bu kurumları iyileştirme çareleri hakkında bir kararname yayınladı. Bu kararnamede; Tataristan'ın bazı edebiyatçıları ve tarihçileri Edigey destanındaki hanlar-feodaller eposunu uzun zamandır popülerize ediyor, denilerek destanın yayınlanması engellenir. Ayrıca aynı kararnamede; destanda Altın Ordu tarihinin güzel tasvir edilmesinin büyük hata olduğu, bu devletin ekonomi ve sanat yönünden ilerlemiş seviyede yansıtılmasının tarihi gerçeğe uygun olmadığı vurgulanmıştır (Таһиров 1997: 90). Tatar milli edebiyatının ilerlemesine mani olan bu karardan sonra destan unutulmaya mecbur edilmiştir.

1980'lerin sonunda başlayan özgürlük cereyanının etkisiyle A.İbrahimov Namındaki Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Edigey'in yayınlamasına karar verir. 1988 yılında destan F.Ehmetova tarafından yayına hazırlanır ve müstakil bir kitap olarak Tataristan kitap neşriyatında basılır. Bundan sonra Edigey destanı Rusça ve Türkçeye çevrilir. Ayrıca çocuklar için özel formatlarda yayınlar hazırlanır. Destandan bazı alıntılar bestelenmiş, esere nazire olarak trajedi (Y.Safiullin'in "İdegey" trajedisini) yazılmıştır. Destan, Türkiye Türkçesine Rüstem Sülti tarafından aktarılıp 1998 yılında Türksoy'un desteğiyle kitap olarak Ankara'da neşredilmiştir. Bu çalışma, Edigey destanını Türk toplumuna tanıtmaya büyük önem taşımaktadır.

Son on-on beş yıl içerisinde destanın Tatar varyantı üzerine farklı yönlerden ciddi çalışmalar yapılmıştır. F.Urmançı'nın "Narodniy epos İdegey" (Halk eposu Edigey) isimli çalışması destandaki tarihi şahısları ve Tatar halkının tarihini açıklaması bakımından oldukça önemlidir. Bunun dışında İ.Nadirov, M.Usmanov, İ.Zakirova, B.Hayrullina, F.Valiullina gibi bilim adamları da Edigey destanını tarihi, edebi ve folklorik yönlerden incelemiştir.

Tatar halk tarihinin en önemli dönemlerinden sayılan Altın Ordu döneminde devlet ve idarecilerin durumu, tarihi-siyasi olaylar ve kültürel değerler Edigey destanında nasıl yansıtılmıştır? Hem bu konular hem de destanın genel mahiyetine dair fikir sahibi olmak için Rustem Sulti tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan destanın özeti aşağıda verilmiştir. Eski zamanlarda Bulgar ile Saray'ı Toktamış Han,

Semerkant'ı ise Timur yönetirmiş. Timur, Toktamış'a bir mektup göndererek Tökli Ayak isimli av kuşunu kendisine vermesini istemiş. Toktamış karşı bir mektup yazarak Timur'un bu istediğini şiddetle reddetmiş. Kuş uçurma vakti geldiğinde Toktamış Tökli Ayak'ın yeni yavrularını uçurmak ister. Kuşunun bakıcısı olan Kutlukaya Bey'i çağırıp kuş yavrularını kendisine getirmesini söyler. Toktamış ne yapsa da Kutlukaya'nın getirdiği kuşları uçuramaz. Bunun üzerine anlar ki Tökli Ayak'ın yumurtaları değiştirilmiştir. Buna çok kızan Toktamış, Kutlukaya'nın başını vurdurup oğlunun da öldürülmesi emrini verir. Toktamış'ın beylerinden Cantimir her ne kadar Toktamış'ı engellemeye çalışsa da başaramaz. Bunun üzerine Cantimir altı oğlundan en küçüğü olan Kobogıl'ı alıp Kutlukaya'nın oğlu ile değiştirir. Kutlukaya'nın oğlu diye Cantimir'in oğlu öldürülür. Cantimir bu çocuğa Edigey ismini koyar. Ancak herkes onu Kobogıl olarak bilir. Kobogıl Cantimir'in altıncı oğlu olarak büyür. Doksan boylu Orda'nın doksan oğlunu çağırıp hepsiyle güreşir ve onların başı olur. Zamanla Toktamış Han'ın sarayına girer ve orada bey olur. Toktamış Han'ın karısı Yenike, oğlu Kadirbirdi kundaktan çıktığında ikiz kız doğurur. Kobogıl da bu arada bir oğlan sahibi olur. Bir gün Yenike Toktamış'a; Kobogıl'ın hükümdar gibi davrandığını, onun Toktamış'tan daha şöhretli olmaya başladığını ve Toktamış'ın Kobogıl'a hürmette bulunmasından rahatsız olduğunu söyler. Yenike Toktamış'ı, Kobogılın asıl kimliğini araştırması için ikna eder. Bunun üzerine kendilerince birkaç sına yaparlar ancak bu bir sonuç vermez. Toktamış'ın beylerinden Kin Canbay, bu işi yüz doksan beş yaşında olan Subra Yırav'ın çözeceğini söyler. Subra Yırav getirilir. Yırav, kardeş olan Kin Canbay ile Kobogıl'ı karşısına oturarak onlara bir hikaye anlatır. Bu hikayede kimin haklı olduğunu ikisine sorar. İkisi de farklı cevaplar verince Yırav, Kobogıl'a başka sorular sorarak onu konuşturur ve Kobogıl'ın Kutlukaya Bey oğlu Edigey olduğunu ortaya çıkarır. Kendisinin kim olduğunu öğrenen Edigey saraydan kaçır ve Timur'a gider. Yolda beraberinde gelen on yedi kişi ile birlikte dinlenirken bir rüya gören Edigey, rüyasını yorumlatır. Rüyaya göre Edigey Toktamış'ı yenip sarayını ele geçirecektir. Yollarına devam ederken rastladıkları kişi, Kara Tiyin Alp tarafından Timur'un kızı Akbilek'in kaçırıldığını söyler. Edigey Kara Tiyin Alp'i bulup öldürür ve Akbilek'i alarak Timur'a gider. Timur, Edigey'i çok iyi bir şekilde karşılayıp kızını ona verir ve onu sarayında bey yapar. Bu arada Edigey'in oğlu Noradın da büyümüştür. Toktamış Noradın'dan çekinir. Onu zayıf bir ata bindirerek babasına gitmesi üzere çöle bırakır. Noradın babasına varır. Bir süre sonra Timur'un ordusuyla beraber Toktamış'ın üzerine yürürler. Toktamış'ın ordusu yenilir ve Toktamış kaçır. Edigey, oğlu Noradın'ı Toktamış'ın peşine salar. Noradın Toktamış'ı yakalayıp öldürür. Bu arada Edigey Timur'un bıraktığı yöneticileri öldürüp yönetimi ele geçirir. Noradın babasına gelirken yolda Canbay ile karşılaşır ve onu kendine itaat ettirerek hizmetine alır. Canbay, Noradın ile Edigey'i birbirine düşürür. Noradın babasının bir gözünü çıkarır ve ondan ayrılarak gider. Bir süre sonra pişman olan Edigey, oğlunu saraya çağırır. Noradın gelir ancak babasından tahtı ister. Bundan incinen Edigey tahtı Noradın'a bırakıp gider. Noradın Çirüli Göl'e kuş gelip gelmediğini öğrenmesi için Kin Canbay'ı gönderir. Kin Canbay Toktamış'ın oğlu Kadirbirdi ile anlaşır ve Noradın'ı Çirüli Göl'e çeker. Göle gelen Noradın yakalanarak tutsak edilir. Kadirbirdi Edigey'e Cengiz soyundan dokuz beyinin dokuz oğlunu elçi olarak gönderip Noradın'ın fidesini ister. Edigey gelen dokuz erden yedisini tutsak edip ikisini geri gönderir. Bunun üzerine Edigey ve Kadirbirdi tutsakları değiş tokuş etmeye karar verirler. O esnada Noradın yedi esiri öldürür. Edigey, Kadirbirdi ile dövüşür. Kadirbirdi'yi öldürür ancak kendisi de yaralanır. Orada bulunan beyler Edigey'in peşine düşerler ve onu öldürürler. Destan, Edigey'in ölürken beddua etmesi, bu beddua üzerine İdil-Yurt'un kan yurduna dönmesi ve Kırım, Kazan, Astrahan gibi beyliklerin oluşmasıyla sona erer. (Sulti 1998: 35-182)

2. Edigey Destanında Hayvanlarla İlgili Unsurlar

Edigey destanının dil ve anlatım öğeleri bakımından zengin oluşu, bu destanın meydana geldiği topraklarda yaşayan Türk halklarının dil ve düşünce seviyesinin ne kadar yüksek olduğunu gösterir. Hayvanlar, destandaki bu öğelerden biridir. Edigey destanında kahramanlar tanımlanırken bazı hayvanların belirgin özellikleri kullanılmıştır. Bu belirgin özellikler benzeyen kişi veya durumların mahiyetleri hakkında bilgi verir. Söylenen bu bilgiler bir bakıma bahsi geçen kişiyi tavsif eden sıfatlardır. Bu yüzden bu sıfatlara epitet ya da bedii sıfat diyebiliriz. Edigey destanında kişilerle ilgili olan epitetler Dede Korkut'ta olduğu gibi toplumun kahramanlık anlayışı, kahramanın başarıları, kişisel ve fiziksel özellikleri vs. hakkında bilgi verir. (Başgöz 1998: 229) Bu çalışmada sadece hayvanların epitet olduğu durumlar ele alınmıştır. Hayvanların epitet oluşları bir bakıma onların benzetme unsuru olarak kullanılmalarıdır. Bu durum iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi doğrudan hayvanın ismi söylenerek o hayvanın belirgin özelliğinin belirtilmesi, diğeri ise hayvanın avlanması, hayvana binilmesi vs. gibi durumların övünç kaynağı olarak görülüp, bunun güç, kudret veya zayıflık gibi değerler olarak kişilere atfedilmesidir.

2.1. Hayvanların Benzetme Unsuru (Teşbih) Olarak Kullanılması

Genellikle hayvanların belirgin özelliği söylenerek yapılan bu tür benzetmelerde benzeyen, benzetilen ve benzetme yönü net olarak söylenmektedir. Benzetilen hayvanın benzetme yönü 'gibi' edatıyla benzeyene atfedilir. Bu durumda hayvanın söylenen özelliğine göre benzeyen kişi güçlü, yiğit, korkak, aciz, tecrübeli, güzel gibi sıfatlara sahip olmaktadır. Destanda hayvanların doğrudan benzetme unsuru olarak kullanıldığı bazı örnekler şöyledir:

Toktamış Han dokuz erinden bazılarını tanımlarken onları hayvanların özellikleri ile özdeşleştirir. Akbaltır oğlu Uvak ile Moncır oğlu Çuvak için 'yaşlı kurt gibi ağaran (s.58)³', Kara Kuca için 'uçacak kuş gibi hazırlanan (s.58)' ifadelerini kullanır. Uçacak kuş, hızlılığı ve atikliği ifade ederken yaşlı kurt tecrübeyi temsil etmektedir. Toktamış'ın dokuz erinden biri olan Kin Canbay, Subra için; 'altı suyun boyunda su samuru gibi başı ağaran, kuduz gibi rengi sararan (s.60)' ifadelerini kullanır. İki benzetme de tecrübeyi ifade eder.

Yırav, Kobogıl'ın kim olduğunu öğrenmeye çalışırken, ona Han'ı basmak isterse bu işi nasıl yapacağını sorar. Kobogıl şöyle cevap verir: 'Han'a kastederken arsızlanarak ata binip, aladoğan gibi uçup hanı kovup basarım. Başını heybeme asarım, onu bölünmüş koyun gibi ederim (s.68)' der. Burada aladoğan avcılığı, gücü, kudreti temsil ederken koyun acizyeti göstermektedir.

Yırav, Kobogıl'ın kim olduğunu öğrenince Canbay ile Kobogıl'ın kardeş olmadığını hayvanların özelliklerini kullanarak söyler. Kobogıl'ı kara laçına, Canbay'ı boz taygına benzetip ikisinin ayrı yuvaların kuşu olduğunu, Kobogıl'ın kuş burunlu ve kurt biçimli, baldırının kalın, elinin çevik olduğunu belirtir (s.68). Kobogıl'ı övmeye devam eden Yırav yine hayvanları benzetme unsuru olarak kullanır. Onun omuzlarını at omuzlarına benzetip, Kobogıl'ın aç kokarca gibi bükülüp, aç kurt gibi uluyup, aç arslan gibi kükreyip ile (yurda) ses verdiğini söyler. Daha sonra sayısız koyun, kuzu keserek askeri doyuranın Kobogıl olduğunu belirtir (s.71). Buradaki benzetmelerde kullanılan hayvanlar Kobogıl'ın gücünü ve kudretini ifade etmektedir.

Kobogıl, Kutlukaya oğlu Edigey olduğunu öğrenince saraydan kaçır. Kin Canbay, Edigey'in dönmesi için onu ikna etmeye çalışınca Edigey onu kara yılana

³ Parantez içerisinde gösterilen sayılar ilgili örneğin, Rustem Sulti tarafından Türkçeye aktarılan çalışmasında geçtiği sayfa numaralarıdır.

benzetir (s.77). Karşılıklı atışmalarda Kin Canbay Edigey'in babası için 'sinek canlı' ifadesini kullanır (s.77). Edigey ise onu rengi değişen ata benzetir (s.77). Bunun üzerine Kin Canbay, Edigey'in kaçışını kartalın kovaladığı tavşanla eşleştirir (s.78). Edigey'in Kin Canbay için kullandığı kara yılan ve rengi değişen at onun iki yüzlülüğünü ve yalancılığını ifade eder. Kin Canbay'ın Edigey için söylediği 'kartalın kovaladığı tavşan' korkaklığı, 'sinek canlı baban' ise acizyeti ifade etmektedir.

Edigey kendisini ikna etmeye çalışan Canbay'ı aç kokarca gibi bükülüp, aç kurt gibi uluyup obasında çığlık atmakla, yıldı atlarını almakla, budu sağrı boz atı buda çekip almakla tehdit eder (s.82). Bu sözler Edigey'in gücünü ifade etmek için kullanılmıştır. Edigey kendisini Canbay'a karşı; dağa yuva yapar sungurum, dağ içinde yelerim, bukağısız büyüyen yaban atıyım, ansızın dişleyip yutarım benzetmeleriyle över (s.83). Burada da özgürlüğünü ve gücünü ifade etmiştir. Edigey Timur'a giderken uçan kuşla yarışmaktadır (s.85). Bu arada yanında yorulan erlere, 'arslana denk yiğitler' der. Uçan kuş hızlılığı, aslan ise gücü temsil etmektedir. Kara Tiyin Alp tarafından kaçırılan Akbilek; tuti kuşu gibi taranıp, kuğu gibi süslenip, suna gibi boyanmaktadır (s.91). Tuti gibi taranmak, kuğu gibi süslenmek, suna gibi boyanmak güzellik ve zarafete işaretler.

2.2. Hayvanların Değınmece Unsuru (Kinaye) Olarak Kullanılması

Hayvanların güç, kuvvet, zayıflık gibi belirgin özellikleri doğrudan benzetme unsuru olarak kullanılmadan kişinin hayvanı avlaması, hayvana binmesi ya da onu elde etmesinin yiğitlik cesaret vs. gibi değerlere karşılık geldiği durumdur. Toktamış Han, Kıpçak Bey için 'çam kadar ata binen (s.59) ', Kin Canbay için 'sadağını kırk deveye çektiren (s. 60)' ifadelerini kullanır. Kin Canbay Subra için 'aslan kaplan avlayan, ağaç sansarı börklü, güzel kürklü (s.60)' ifadelerini kullanır. Burada çam kadar ata binmek, sadağını kırk deveye çektirmek, aslan kaplan avlamak yiğitlik, güç ve cesaret anlamlarına gelmektedir. Yıravın, Asilbek Han'ı överken kullandığı 'atının bağı som altın (s. 69)' ifadesi zenginliğe işaret etmektedir. Kin Canbay, Edigey'i ikna etmek için Toktamış Han'ın ona pek çok nimet verdiğini söyler. Bunlardan bazıları da hayvanlardır. Bu nimetlerden atın özellikleri şöyledir: 'Eyerinin kaşı altın, dizgininin başı altın, kulağını çuvaldız gibi deldiren, kakülünü kız gibi tarayan, deh deyince kuş gibi uçan, çift yürekli yaradılan, kısır yılan özlü, yumruk girer burun delikli, sahtiyan gibi dudaklı, sarımsak gibi dişli, kesilmiş kamış kulaklı, tabak kadar toynaklı, ön hörgücünü yağ basan, art hörgüçlü deve gibi, aslan gibi göğüslü, kaplan gibi bacaklı, koştığı zaman rüzgar yetişemez, tabanı yassı Tarlan Boz at (s.78-79)'. Atın sayılan özellikleri arasında kuş, deve, aslan, kaplan gibi hayvanların özellikleri de sayılmıştır. Bu hayvanlardan kuş hızlılığı, deve kaba görünüşü, aslan ve kaplan gücü temsil eder. Kin Canbay'ın özelliklerini saydığı atın sahibi olmak yine gücün, zenginliğin ve iktidarın sembolüdür.

Kara samurdan kürk, çingıraklı gök aladoğan Edigey'in geri dönmesi için kendisine sunulan diğer hayvanlardır (s.79). Kürkün kara samurdan olması kalitesiyle ilgili iken çingıraklı aladoğan iyi bir avcı kuş oluşuyla bilinir. Dolayısıyla Kara samur kürkü giymek zenginliği ve yiğitliği sembolize ederken, çingıraklı aladoğan avcılık kabiliyetlerine işaret eder. Timur'un kızı Akbilek'i kaçırarak Kara Tiyin Alp'in çanırağı mamut dişindendir. Bileği buğra gibi yatar (s.90). Mamut ve buğra Kara Tiyin Alp'in büyük ve kaba görünüşünü ifade etmektedir.

Her iki başlık altında verilen örneklerin benzerleri çoğaltılabilir. İncelendiği üzere benzetme unsuru olarak kullanılan hayvanlar belli özellikleri ile ön plana çıkmakta ve insanlara da belli değerler kazandırmaktadır.

3. Edigey Destanında Hayvanların Temsil Ettiği Değerler

3.1. Kuvvet ve Yiğitlik

Destan kahramanlarının en önemli özelliklerinden olan kuvvet ve yiğitlik Âşık Paşa'nın Garip-name'sinde saydığı alplığın dokuz özelliğinden ikisi olan; muhkem yürek ve bazuda kuvvete⁴ (Köksal 1984: 14) karşılık gelmektedir. Edigey destanında da Edigey ile Noradın, etraftakiler tarafından takdir edilecek yiğitlik ve güce sahiptir. Edigey, Noradın ve diğer kahramanların bu özellikleri, destan boyunca bazı hayvanların belirgin nitelikleri söylenerek belirtilmiştir. Bu hayvanlar genellikle kurt, aslan, at, aladoğan, kaplan ve ejderdir. Sayılan hayvanlardan atın dışındakilerin göze çarpan ortak özelliği avcı, savaşçı ve etçil oluşlarıdır. Savaş ve avcılık, bu dönem Türk halklarının hem anlatılarında hem de yaşamlarında önemli yer tutar. Dolayısıyla savaşçı ve avcı hayvanların güç ve kuvvetle ilişkilendirilmesi doğaldır.

Aç kurt gibi ulumak, ot yaran kurt, dağda yürüyen kurt, aç kurt gibi dişli olmak, sürüye giren kurt, kurdun koyunu kırması kurt ile ilgili söylenerek güç, kuvvet ve yiğitliğin kast edildiği ifadelerdir. At omuzlu olmak, çam boyu ata binmek, Burak boylu ata binmek, tepeli doru ata binmek at ile ilgili; aslan kaplan avlamak, aslana denk olmak, aslan göğüslü olmak, aslan gibi kalın bilekli olmak, aslan olup doğmak, aslan gibi sert olmak, kesip parçalayan aslan ifadeleri aslan ile ilgili; kaplan bacaklı olmak, ejder gibi solumak ise diğer hayvanlarla ilgili söylenen güç, kuvvet ve yiğitlik ifadeleridir.

3.2. Güzellik ve Zarafet

Pek çok destanda kadınlar da erkekler gibi yiğitlikleriyle ön plana çıkarken Edigey destanında kadınlar genellikle güzellikleriyle ön plandadır. Bu destanda erkek kahramanlar için de bazen güzellik ifadeleri kullanılmıştır. Bunların dışında nesnelere güzellik ve sağlamlığını belirtmek üzere hayvanlarla ilgili ifadelerden yararlanılmıştır. Tuti, kuğu, suna, simurg, boz at, kara samur, sansar, sincap güzellik, zarafet ifadeleri için istifade edilen hayvanlardır. Bu hayvanlardan tuti, kuğu, suna, simurg kuş olup pek çok kuş gibi zarafetle ilişkilendirirken samur, sansar ve sincap derilerinin geçmişten beri kıymetli olduğu bilinmektedir.

Tuti gibi taranmak, kuğu gibi süslenmek, suna gibi boyanmak, tuti kuşlu taht, boz at yavrusu gibi boylu poslu olmak, simurg gibi boylu poslu olmak, yeni doğan bebeği kara samur, sansar ve gök sincap kürküne sardırarak ifadeleri güzellik ve zarafet için kullanılmıştır.

3.3. Korkaklık ve Acizlik

Pek çok anlatıda olduğu gibi destanlarda da iyiler-kötüler, güçlüler-zayıflar ya da yiğitler-korkaklar vardır. Bunların ifade edilmesinde hayvanların özelliklerinden yararlanılmıştır. Bu hayvanlar genellikle sinek, koyun, çil ve tavşandır. Sürüye giren kurt, kartalın kovaladığı tavşan, ürkmüş koyun gibi kaçan ordu, çukura düşen koyun, kurdun koyunu kırması, bölünmüş koyun olmak, koyun gibi çevrilmek, sinek canlı olmak, ölüm denen kazayı sinek kadar görmek, çil gibi olmak acizlik ve zayıflık için kullanılan ifadelerdendir.

⁴ Ana elbette tokuz nesne gerek
Evelî şol kim ola muhkem yürek

Bazusunda kuvveti olmaz-ısa
Alıp olıma tendi güci az-ısa

Bes bu kez gayret gerek ol kişiye
Kim anunla kendü canına kıya

3.4. Tecrübe ve Yaşlılık

Anlatılarda tecrübeli ve yaşlı kişiler zor durumlarda danışılan, fikrine başvuru kimselerdir. Bu kişiler bir şekilde kahramanların karşısına çıkıp onlara yardımda bulunur. Ancak Edigey destanında hayvanların özellikleri söylenerek yaşlı ve tecrübeli oldukları belirtilen kişiler olağanüstü yardımcı karakterler değildir. Özellikle baba-oğul çatışmasında⁵ (Bayat 2009; Ögel 2010a: 8) baba ve anne yaşlı ve tecrübeli olduklarını söylerken hayvanlardan benzetme unsuru olarak yararlanmıştır.

Kurt, su samuru, kunduz, kuğu ve kaz bazı özelliklerinden dolayı tecrübe ile ilişkilendirilmiştir. Yaşlı kurt gibi ağarmak, su samuru gibi başı ağarmak, kunduz gibi rengi sararmak, kaz gibi başı ağarmak, kuğu gibi başı ağarmak ifadeleri tecrübe ve yaşlılığı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu hayvanlar genellikle başlarının ya da renklerinin ak veya sararmış olmalarından dolayı tecrübe ve yaşlılıkla ilişkilendirilmiştir. Bunların yanında 'ölü kurdun başı ile diri babanı korkutma' atasözü de destanda görmüş geçirmiş kişilerin kolay kolay aldanmayacağına işaret etmektedir.

Bunların dışında **zenginlik için** doğmamış kısır kestirmek, som bağı altın ata binmek; **özgürlük için** bağlanmadan büyüyen tay, bukağısız at gibi olmak, sahipsiz gezen attan kızgın olmak, dağa yuva yapan sungur olmak; **avcılık için** çingiraklı aladoğan, aladoğan gibi uçmak; **mücadele etmek, uğraşmak için** aç kurt gibi bakışmak, it kedi gibi dalaşmak; **atıklık ve hızlılık için** uçacak kuş gibi hazırlanmak, uçan kuşla yarışmak, kılıcı yılan gibi oynatmak, kaz gibi hızlı geçmek; **bahtsızlık ve yanlış yapılan işleri ifade etmek için** kara binek atı öldürmek, kara laçını kurutmak, karga konmaz kara ağaca kaz kondurmak, kuzgun konmaz kuru ağaca kuğu kondurmak, kaz indirmez göllere kuğu kondurmak, kuğu konmaz göllere kuğu kondurmak ifadeleri kullanılmıştır.

4. Edigey Destanında Hayvanların Metin İçi İşlevleri

Bu destanda hayvanlar benzetme unsuru olmanın dışında, destandaki olay halkalarını birbirine bağlamada yararlanan işlevsel öğeler olarak da kullanılmıştır. Destan boyunca olayların akışını sağlamak, olay halkalarının oluşumuna zemin hazırlamak ve bu halkaları birbirine bağlamak gibi işlevlerde de hayvanlardan yararlanılmıştır. Böylece benzetme unsuru olarak dönemin sosyal ve kültürel yaşantısında kıymeti belirtilen hayvanlar aynı zamanda destan kurgusuna da katkıda bulunmuştur.

Anlatılardaki olay halkalarının devamını sağlayan unsurları tespit etmede kullanılabilecek yöntem, 'bahsi geçen unsur olmasaydı ne olurdu?' sorusunu sormaktır. Anlatılar için bu sorunun cevabını farklı şekillerde çoğaltmak mümkündür. Ancak akla gelebilecek muhtemel bütün cevapların arasından anlatıdaki unsurun seçilmiş olması, bu unsurun toplumda sosyal ve kültürel kıymet ve mana barındırdığı anlamına gelir.

Destanın ilk ve son olay halkalarının oluşumuna kuşlar sebep olmuştur. İlk olay halkası avcı kuş olan kara laçın üzerine kurulmuşken son olay halkası kuş avlama isteği üzerine kurulmuştur. Kuş avcılığı ve avcı kuş yetiştiriciliği Orta Çağdaki Türk Toplulukları için oldukça önemlidir. Hatta Orta Çağ'da Doğu ülkelerinde eğitimli av laçınları insanlardan, beylerden bile üstün tutulurdu (Урманче, 2009: 191-193). XIV-XVI. yüzyıllarda oluşan Edigey destanında av kuşlarının belirgin bir şekilde kullanılması Tatar toplumunda avcı kuşların ve kuş avcılığının önemini göstermektedir.

⁵ Fuzuli Bayat ve Bahaeddin Ögel Modern bilimde Ödip Kompleksi olarak bilinen baba-oğul çatışmasını, Türk destan geleneğinde töreyi ihlal eden babaya oğul tarafından müdahale edilmesi şeklinde yorumlamaktadır.

Destanın başlangıcı, iki tarihi şahıs olan Edigey ile Toktamış'ın düğüm bölümündeki çatışmasına zemin hazırlamaktadır. Timur, Toktamış Han'dan dokuz yurda şan salmış Tökli Ayak isimli kara laçın av kuşunu kendisine vermesini ister. Cengiz Han neslinden gelen Toktamış Han için laçın kuşu çok önemlidir. Bu yüzden Timur'un bu isteğini geri çevirir. Kuşların yavrulama mevsimi geçtikten sonra Tökli Ayak'ın yavrularını uçurmak isteyen Toktamış Han, kuşlarının bakıcısı olan Kutlukaya Bey'den Tökli Ayak'ın yavrularını getirmesini ister. Toktamış kendisine getirilen kuş yavrularının uçmadığını görünce Tökli Ayak'ın yumurtalarının değiştirildiğini dolayısıyla yavrularının da Timur'a verildiğini anlar. Bunun üzerine Kutlukaya'nın başını vurdurup oğlu Edigey'in de öldürülmesini emreder (s.35-42). Burada Tökli Ayak'ın yavrularının Timur'a verilmesi olayların başlangıcını teşkil etmektedir. Bu durum Kutlukaya'nın öldürülmesi, oğlu Edigey'in öldürülmemesi için kaçırılıp Kobogıl adı altında büyütülmesi ve Kobogıl'ın babasının öcünü alması gibi olay halkalarının oluşmasına sebep olur.

Toktamış'ı mağlup edip yönetimi ele geçiren Edigey, oğlu Noradın'a darılıp tahtı bırakınca Han sarayı Noradın'a kalmıştır. Noradın Kin Canbay'ı Çirüli Göl'e göndererek orada kuş olup olmadığını araştırmasını ister. Çirüli Göl'e gelen Kin Canbay Toktamış'ın oğlu Kadirbirdi ile anlaşarak Noradın'ı göle çeker ve onun yakalanmasını sağlar (s.166-167). Burada Noradın'ın kuş avlama isteği onun tutsak edilmesine ve sonraki olaylarda babası Edigey'in öldürülmesine sebep olur. Bu, destandaki olay halkalarının sonucusudur. Bu iki olay halkasının dışında hayvanların olay oluşumlarına katkıda bulunduğu iki önemli yer daha vardır. Bu durum, rüya motifi içerisinde bazı hayvanların üstlendiği sembolik manalar aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Subra Yırav, Cantimir'in oğlu Kobogıl'ın aslında Kutlukaya Bey oğlu Edigey olduğunu ortaya çıkarınca, Edigey Toktamış'ın sarayından kaçır ve kendisine katılan on yedi yoldaşıyla Timur'a gider. Ancak yoldaşları açlık, susuzluk ve yorgunluktan bitkin düşer. Edigey bu arada bir rüya görür. Rüyasında altın eyerli akboz bir ata binen Edigey, aksungur kuşu olup göğe doğru uçar. Gökte uçan melekle söyleşip tepede yürüyen konur kazı gökyüzünden alır. Tur dağına konup döz etine doyar (s.86). Bu rüyayı on yedi erinden yaşlı, görmüş geçirmiş olanına yordurur. Yorumu göre at murada ermektedir. Göğe doğru uçmak yurt önüne çıkmaktır. Melekle söyleşmek erenlerin koluna girip yürümektir. Tepede yürüyen konur kazı gökyüzünden almak, Tur Dağı'na konup döz etine doymak Toktamış'ın sarayına sahip olup Aytulı gibi güzeli yeniden kucaklamaktır (s.86-87). Bu rüya sayesinde Edigey on yedi yoldaşını yeniden gayretlendirip yola düşer ve Timur'a varır. Burada esas motif rüyadan haber alma/rüya motifidir. Ancak rüyanın tamamen hayvanlar aracılığıyla sunulması, bahsi geçen hayvanlar ve yaptıklarının yorumları yol boyunca sıkıntılar çeken ve gayretten düşen Edigey ve arkadaşlarını şevklendirip yola devam etmelerini sağlamıştır. Böylece Rüya motifi içerisindeki hayvanlar tamamen işlevsel bir rol üstlenmiş ve olayların devam etmesine katkıda bulunmuştur.

Hayvanların rüya aracılığıyla üstlendikleri işlevi içeren ikinci olay ise Noradın ve Edigey'in Timur'un ordusuyla Toktamış Han üzerine yürüdüğü esnada yaşanır. Bu sefer rüyayı gören Toktamış Han'dır. Bu rüyada Toktamış Han önünde giden boz tavşanı yakalayamamaktadır. Atıyla İdil'e girer. Atını da kaybeder. Sonra evine dönüp toy verir. Altın leğen içerisindeki döz etini sofraya çıkarırken bir akdoğan ansızın ortaya çıkıp eti kapar. Kapı önündeki doksan bay-direk yıkılır. Bağlı karakuş ürküp havaya uçar ve geri dönmez (s.113-114). Bu rüyayı Toktamış'a Yaşlı Hoca şöyle yorumlar: Kaçıp giden tavşan Cengiz'den kalan devletin gidecek olmasıdır. Toktamış'ın İdil'de atını yitirdiği esnada elinde tuttuğu balçık Tatar kanıdır. Rüyada verdiği ulu toy kavga, ansızın gelen genç akdoğanın döz etini alması, Haneke ile Köneke'nin ganimet olarak alınması, yıkılan doksan direk, doksan direkli sarayın yıkılmasıdır. Ürküp giden karakuş

ise sinek gibi olan candır (s.114). Toktamış, rüyasını yorumlayan kişiye kızıp onu zindana attırır ve bu rüyanın gerektirdiği tedbirleri almaz. Bu da onun sonu olur. Burada da asıl işlevi rüya motifi yüklenmiştir. Ancak rüyada bahsi geçen sembolik hayvanlar rüyanın yorumunun doğru yapılmasına katkı sağlamıştır. Yapılan bu yorumu dikkate almayan ve bu doğrultuda gerekli tedbirleri almayan Toktamış savaşta öldürülür. Her iki rüya, zor durumda kalındığında gelecekte haber vermiştir. Birinci rüya Edigey ve yoldaşlarını gayretlendirip yollarına devam etmesini sağlamışken, ikinci rüyayı gören Toktamış Han rüyanın yorumuna itibar etmemiş ve böylece sonunu hazırlamıştır. Her iki rüyada ortak olan hayvanlar at ve avcı kuşlar (ak sungur ve ak doğan) dır. Toktamış'ın atını İdil'de yitirmesi, akdoğan kuşunun döş etini Toktamış'ın önünden alması ve kara kuş'un ürküp gitmesi Toktamış'ın sonu olarak yorumlanırken, Edigey'in altın eyerli akboz ata binmesi, ak sungur olup göğe uçup konur kazı gökyüzünden alması onun muzaffer olacağına işaret olarak yorumlanmıştır. Rüyalardaki aynı hayvanların farklı durumları rüyayı görenlerin akıbetlerini göstermektedir.

SONUÇ

Kadim toplumların yaşamlarında edebi kıymetinin yanında kültürel, sosyal ve dini öğelerin sonraki nesillere aktarılmasında da oldukça önemli olan destanlar, gündelik yaşam içerisinde işlevsel değeri olan pek çok öğeyi içerisinde barındırmaktadır. Bu çalışmada ele alınan öğelerden olan hayvanlar, Edigey destanında özellikle dikkat çekici bir mahiyete sahip olup destan içerisinde hem benzetme unsuru olarak kullanılmış hem de olay halkalarının devamını sağlamada işlevsel roller üstlenmiştir. Benzetme unsuru olarak kullanılan hayvanlar, insanların onları algıladığı değerlerle ele alınmıştır. Bu doğrultuda hayvanların bir kısmı yiğitlik, cesaret ve güç ile ilişkilendirilirken bir kısmı güzellik ve zarafet ile bir kısmı tecrübe ve deneyimle bir kısmı da korkaklık ve acizlikle ilişkilendirilmiştir. Bazen aynı hayvanın birden çok değerle ilişkilendirildiği de görülmektedir. Bu durum hayvanların birden fazla özelliğinden kaynaklanmaktadır. Kurdun yaşlılığı tecrübeyle ilişkilendirilirken, aç oluşu kuvvetle ilişkilendirilmiştir. Zarafetten bahsetmek için 'kuğu gibi süslenmek' ifadesi kullanılırken, yapılan yanlış bir işi belirtmek için 'kuzgun konmaz kuru ağaca kuğu kondurmak' ifadesi kullanılmıştır. Destan metninde hayvanların olay halkası oluşturmada kullanılması, toplumsal algıda hayvanların kıymetini gösteren bir diğer işarettir. Edigey destanındaki dikkate değer bu durum, destanın ilk ve son olay halkalarının oluşumlarında gözükmektedir. Bunun dışındaki iki örnekte ise at, aksungur, aladoğan, karakuş, boz tavşan gibi hayvanlar, rüya motifi içerisinde olay halkalarının devam etmesine zemin hazırlar.

Edigey destanı boyunca çeşitli değerlerle ilişkilendirilerek ele alınan bütün hayvanlar gündelik yaşamın parçasıdır. Özellikle kuş avcılığının ve avcı kuş yetiştiriciliğinin ilgili dönemde oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Destanda bahsi geçen hayvanların bir kısmı ehli hayvanlar iken bir kısmı vahşi hayvanlardır. Netice itibarıyla insanlar hem beslenme, ulaşım, yük taşıma gibi temel ihtiyaçlarını gidermede kullandığı, hem de toplum içerisindeki konumlarını ifade etmede yararlandığı hayvanları anlatılarında da etkin öğeler olarak kullanmıştır.

KAYNAKLAR

ALP, Sedat, (2005), *Hitit Çağında Anadolu*, 6.Basım, Ankara: Tübitak Yayınları.
 AYDIN, Mahmut, (2010), *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
 BAŞGÖZ, İlhan, (1998), "Dede Korkut Destanında Epiyetler", *Milli Folklor*, 37:23-35.
 BAYAT, Fuzuli, (2009), "Mitolojik Zıtlık Paradigmasında Baba-Oğul

- Mücadelesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, II, 6, 63-70.
- DUYMAZ, Ali, (2007), “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Kitabı’na Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler”, Milli Folklor, X, 76: 50-59.
- KALAFAT, Yaşar, (2003), “Edige Destanında Olağanüstü Tipler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 13: 345-353.
- KORKMAZ, Mehmet, (2010), *Mitolojik Dinlerin Gizemi*, 2. Baskı, Ankara: Alter Yayıncılık.
- KÖKSAL, Hasan, (1984), *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- OĞUZ, Burhan, (2004), *Türkiye Halkının Kültür ve Kökenleri*, İstanbul: Anadolu Aydınlatma Vakfı Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1971), *Türk Mitolojisi I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2010a), *Türk Mitolojisi I*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2010b), *Türk Mitolojisi II*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, Ali, (2011), *Çağların İçinden Türk Destanları*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- ROUX, J. Paul, (2011), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 2. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SCHMİTZ, Andrea, (2004), *Edige Destanı*, (Çev:Can Bulut), İzmir: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- SULTI, Rüstem, (1998), *Edigey Destanı*, Ankara: Türksoy Yayınları.
- ТАҢИРОВ, Индус, (1997), “Идегэй” Дастанына Кем Богау Сала? - Казан, Мирас журналы, N7.
- УРМАНЧЕ, Фатих.(2009), *Татар Мифологиясе Энциклопедик Сүзлек II*, Том-Казан: “Мәгариф” нәшрияты.
- ВӘЛИУЛЛИНА, Фәридә, (2007), “Идегэй” Дастанында Милли-Мифологик һәм Дини Мотивлар.-Казан: “Дом печати” нәшрияты.
- YILDIRIM, Nimet, (2008), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ЗАКИРОВА, Ильсеяр, (2011), *Народное Творчество Периода Золотой Орды: Мифологические и Исторические Основы*, Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова.